

Magdalena Ickiewicz-Sawicka

**„Krajobraz po bitwie”
– wybrane negatywne (kryminologiczne) następstwa
ostatniego konfliktu na Bałkanach Zachodnich.
Raport z badań terenowych**

Abstrakt

Artykuł dotyczy szeregu wybranych antagonistycznych konsekwencji ostatnich jugosłowiańskich wojen domowych (wojny serbsko-chorwackiej, wojny w Bośni¹ oraz wojny o Kosowo). Tekst jest pokłosiem badań terenowych przeprowadzonych w latach 2014 (badania pilotażowe) – 2019 (badania właściwe) na terytorium Serbii i Czarnogóry. Ich celem było ukazanie materialnych i niematerialnych (psychicznych i psychologicznych) skutków wojny domowej w postaci różnego rodzaju negatywnych doświadczeń: traumatycznych przeżyć (występowanie syndromu PTSD) oraz strat materialnych (ekonomicznych).

Celem pracy jest zobrazowanie skomplikowanych relacji i zjawisk z perspektywy Serbów i Czarnogórców, którzy niewątpliwie ucierpieli w trakcie trwania ostatnich konfliktów w krajach Bałkanów Zachodnich. Rzecz jasna, nie jest to kompleksowa analiza, ale jedynie drobny wycinek tej zawilej, trudnej i nade wszystko bolesnej postwojennej i postjugosłowiańskiej² rzeczywistości wielkich mocarstw, uwikłanych w międzynarodową, bezduszną politykę, i bałkańskich mieszkańców południowej Europy.

Słowa kluczowe: cierpienie, ból, PTSD, syndrom stresu pourazowego, trauma, trauma podstępna, badania terenowe, Serbia, Czarnogóra, post-Jugosławia

---

¹ Zob. E. Suljagić, *Pocztówki z grobu*, Wołowiec 2007; W. Tochman, *Jakbyś kamień jadła*, Wołowiec 2008.

² Postjugosłowiańska – nazwa ta jest powszechnie wykorzystywana zarówno przez bałkaniistów, jak i niespecjalistów, funkcjonuje ona w powszechnym użyciu. Nie jest jednak poprawna z prawnego i politologicznego punktu widzenia.

Wstęp

Wojna, a zwłaszcza wojna domowa, zawsze prowadzi do rozpadu czy raczej rozbicia istniejącej tkanki społecznej. Konsekwencje dekompozycji wcześniejszego układu społecznego ponoszą głównie ofiary konfliktu zarówno w sensie fizycznym, psychicznym, społecznym, jak i niejednokrotnie materialnym. Pojawiająca się w jej wyniku trauma³ towarzyszy ofiarom, w różnych formach i odmianach, praktycznie przez całe życie.

Przytoczone w tytule wyrażenie „Krajobraz po bitwie” odsyła do polskiego dramatu filmowego z 1970 r. w reżyserii Andrzeja Wajdy, nakręconego na podstawie opowiadania „Bitwa pod Grunwaldem” Tadeusza Borowskiego. W niniejszym tekście odnosi się do traumatycznych zajęć, jakie miały miejsce podczas ostatnich bałkańskich konfliktów zbrojnych, rozgrywających się w latach 90. ubiegłego stulecia oraz w pierwszej dekadzie XXI w. Rejestrowane wówczas dramatyczne wydarzenia oraz szereg następujących po nich negatywnych następstw stanowią wciąż niegojące się rany wszystkich stron konfliktów⁴. Opinia światowa na temat wojen bałkańskich została poddana presji jednej narracji, która arbitralnie wskazała sprawców i ofiary. Wyłącznie sprawcy ostatniej tragedii na Bałkanach to, cynicznie rzecz ujmując, „bezlitosne serbskie bestie mordujące bez wytchnienia inne niż serbska nacje”⁵; ofiarami zaś są „ukrzywdzeni i poddani licznym torturom Chorwaci, Boszniacy (wcześniej Bośniacy Muzułmanie⁶), a nade wszystko Kosowscy Albańczycy”.

Ten ukazany w krzywym zwierciadle sposób myślenia nadal obowiązuje. Co więcej, jest powielany i rozpowszechniany wśród społeczności międzynarodowej⁷. Rozpatrując tę kwestię z psychologicznego punktu widzenia, ofiary podczas wojennych wspomnień będą zawsze eksponowały swoje krzywdy i doznane cierpienia, natomiast sprawcy przeciwnie: będą umniejszali, relatywizowali

³ Trauma – uraz w sensie psychologicznym; obejmuje „stan psychiczny wywołany działaniem zagrażającym zdrowiu i życiu czynników zewnętrznych, prowadzący do głębokich zmian w funkcjonowaniu człowieka”. Rezultatem tego urazu mogą być utrwalone trudności w powrocie do poprzedniego funkcjonowania, czasem układające się w zespół objawów zwany zaburzeniem stresowym pourazowym. Zob. A. Popiel, E. Pragłowska, *Psychopatologia reakcji na traumatyczne wydarzenia*, [w:] *Konsekwencje psychiczne traumy: uwarunkowania i terapia*, J. Strelau, B. Zawadzki, M. Kaczmarek (red.), Warszawa 2009, s. 31-61.

⁴ Na ostatnie jugosłowiańskie i postjugosłowiańskie konflikty zbrojne składają się następujące wojny domowe: wojna serbsko-chorwacka, wojna w Bośni oraz wojna o Kosowo. Traumy tej wojny ukazują takie obrazy filmowe jak: „Ziemia obiecana niebu” i „Rezolucja 819”.

⁵ M. Ickiewicz-Sawicka, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo*, Białystok 2019, s. 73.

⁶ Zob. M. Magini, *Jakby nikogo nie było*, Poznań 2016; E. Vulliamy, *Wojna umarła. Niech żyje wojna*, Wołowiec 2016; H. Ghesquiere, *Sarajewo. Rany są zbyt głębokie*, Kraków 2017.

⁷ Zob. M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003.

i bagatelizowali swoje zbrodnie. Ten swoisty układ sił odzwierciedla, ugruntowaną już w wielu dyscyplinach naukowych (w psychologii⁸, kryminologii⁹, socjologii¹⁰, stosunkach międzynarodowych¹¹ czy zarządzaniu¹²) teorię gier. W opisywanej sytuacji mamy do czynienia z grą o sumie dodatniej (wobec innych niż serbska nacja), grą o sumie ujemnej (naród serbski) oraz grą o sumie zerowej (pozostali uczestnicy gry). Ponadto, biorąc pod uwagę mechanizmy pozytywnego lub negatywnego kreowania wizerunku np. kraju czy narodu, społeczność międzynarodowa nierzadko arbitralnie wskazuje, kto był sprawcą, a kto ofiarą, konserwując ten układ na lata, a nawet dekady. W rzeczywistości często okazuje się, że w zależności od okoliczności te same osoby występowały naprzemiennie w roli ofiary lub kata.

Niniejszy tekst przedstawia zarówno teoretyczną, jak i empiryczną analizę negatywnych konsekwencji ostatnich jugosłowiańskich konfliktów, z wyraźnym zastrzeżeniem, że zawiera on jedynie fragment opisywanej rzeczywistości.

Ból, cierpienie, strata – podstawowa operacjonalizacja pojęć w wybranych teoriach poznawczych

Według definicji zawartej w *Encyklopedii PWN* cierpienie oznacza „dojmujące, subiektywne przeżycie mające źródło w różnego rodzaju brakach (głód, nędz, choroba, kalectwo i niespełnionych pragnieniach – A. Schopenhauer¹³),

⁸ Teoria gier stworzona przez Erica Berne’a; psychologiczna koncepcja stosunków międzyludzkich, opierająca się na idei wyodrębnienia w Ja trzech współistniejących schematów zachowania i odczuwania przybierających formę: Ja – Dorosły, Ja – Dziecko oraz Ja – Rodzic. Zob. R. Dehner, U. Dehner, *W co oni grają. Manipulacje w codziennym życiu*, Warszawa 2009.

⁹ Dylemat więźnia jest jednym z najczęściej opisywanych problemów w teorii gier. To klasyczny przykład gry dwuosobowej o sumie zmiennej – w zależności od strategii graczy otrzymuje się różne wypłaty. Dylemat więźnia również często rozpatruje się też w postaci iterowanej – ci sami gracze grają ze sobą wielokrotnie, wybierając strategię na podstawie wcześniejszych rund. Jak się okazuje, gdy nie znamy długości gry, strategie altruistyczne (oparte na współpracy) dają relatywnie lepsze wyniki w porównaniu ze strategiami egoistycznymi (opartymi na zdradzaniu). Za najlepszą strategię w iterowanym dylemacie więźnia uważa się jednak strategię wet za wet. Opiera się ona na dwóch zasadach: w pierwszej rundzie współpracujemy, a w kolejnych robimy to, co przeciwnik zrobił w poprzedniej rundzie (przykładowo jeśli w drugiej rundzie zdradził, to w trzeciej my zdradzamy). W ten sposób zachowujemy się przyjaźnie (nie zdradzimy, dopóki nie zdradzi nas drugi gracz), ale natychmiast odpowiadamy na zdradę, choć jesteśmy skłonni wybaczać (jeśli przeciwnik współpracuje, my też będziemy). *Teoria gier*, <https://ideologia.pl/teoria-gier/> (27 IV 2021).

¹⁰ Zob. J. Haman, *Gry wokół nas. Socjolog i teoria gier*, Warszawa 2014.

¹¹ Zob. L. Weres, *Teoria gier w amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych*, Poznań 1982.

¹² Zob. P.D. Straffin, *Teoria gier*, Warszawa 2001.

¹³ Zob. A. Schopenhauer, *Świat jako wola i przedstawienie, t. 1*, Warszawa 1994.

jak i w namiętnościach powstających w międzyludzkich relacjach (miłość, zazdrość, zawiść), a także w braku tych relacji (samotność), w nieszczęściach lub tragicznych wydarzeniach. W związku z tym cierpienie stanowiło jeden z podstawowych tematów zarówno antycznej tragedii, jak i literatury XX w., świętych ksiąg oraz traktatów filozoficznych¹⁴.

Niewątpliwie przyczyną cierpienia jest ból. W analizach naukowych pojawia się znacząca refleksja filozoficzna, polegająca na powiązaniu bytu i powinności bytu w samym sercu cierpienia (J. Porée). W ten sposób cierpienie przybliża każdy ból do aksjologii. Zagadnienie moralne staje się tutaj zagadnieniem metafizycznym¹⁵.

Jednak, pomimo wielu opracowań biologicznych, medycznych, psychologicznych czy socjologicznych, nie powstała spójna koncepcja naukowa wyjaśniająca istotę, a nade wszystko sens cierpienia. Wydawałoby się, że obecność tego doznania wyjaśniają systemy religijne, wskazujące na indywidualny grzech jako źródło cierpienia i bólu. Z drugiej strony zaś osobisty związek między indywidualną winą a cierpieniem został odrzucony już w *Księdze Hioba*, która niewątpliwie dowodzi, że cierpieniem zostają dotknięci nie tylko grzesznicy, lecz także całkowicie niewinni ludzie. Zatem przyczyny cierpienia nadal pozostają wielką tajemnicą¹⁶.

Człowiekowi wciąż najbardziej doskwiera cierpienie fizyczne. Polega ono na przeżyciu jedności z własnym ciałem i niemożności ucieczki od niego (E. Levinas¹⁷). Następnie stan ten prowadzi do ograniczenia i częściowego zniszczenia empirycznego bytu (K. Jaspers¹⁸), to zaś niejednokrotnie staje się przyczyną cierpienia psychicznego i duchowego.

Najczęstszym katalizatorem cierpienia duchowego staje się śmierć bliskich osób albo ich cierpienie. Z kolei zjawisko to prowadzi do znacznego osamotnienia, charakteryzującego się kilkoma stopniami: niezastępowalnością, niekomunikowalnością, wrogością, a nawet fałszywym poczuciem wyjątkowości i bycia wybrańcem. W tej konstelacji, zdaniem P. Ricoeura, zagadnienie cierpienia nabiera wymiaru etycznego i filozoficznego, gdy w tym samym doznaniu spotykają się bierność doświadczonego, a nawet zadanego przez innego człowieka cierpienia i pytanie o jego sens. Nie jest ono tylko odczuwane, lecz także postrzegane jako forma zła. Cierpieć to znaczy odczuwać ból w zbyt wielkim stopniu. Choć nie każde zło jest złem zawinionym, złem „moralnym”, to jednak, zdaniem G.W. Leibniza, nadal pozostaje złem, które istnieje w „naturze” i nie ma uzasadnienia w porządku moralnym. Innymi słowy, trzeba odróżnić bycie

¹⁴ T. Gadacz, *Cierpienie*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/cierpienie;4007881.html> (26 IV 2021).

¹⁵ Zob. P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, Kraków 1992; P. Ricoeur, *Zło. Wyzwanie rzucone filozofii i teologii*, Warszawa 1992, <http://hamlet.edu.pl/ricoeur-cierpienie> (26 IV 2021).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Zob. C.S. Lewis, *Problem cierpienia*, Katowice 1996.

¹⁸ Zob. K. Jaspers, *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, Warszawa 1990.

ofiara od bycia winnym¹⁹. W trakcie konfliktów zbrojnych ta opozycyjna para odczuć występuje w wielu odsłonach, nierzadko ofiara staje się katem, a sprawca wchodzi w rolę ofiary. Parę tę dopełnia zaś trzecia postać patologicznego układu: tzw. wybawca²⁰.

Ta trójpodmiotowa relacja została nazwana trójkątem dramatycznym S. Karpmana. Jej istotą jest nieuświadomione i zautomatyzowane wchodzenie w trzy określone role (wybawiciela, ofiary i prześladowcy) w procesie naprzemiennym, tj. kolejne role następują po sobie w cyklach, które mają różny okres trwania (w niektórych przypadkach mogą bardzo szybko ulegać zmianom)²¹. Trójkąt S. Karpmana odnosi się także do teorii naznaczenia społecznego, która określana jest mianem etykietowania (stygmatyzacji)²². Koncepcja ta powstała na gruncie interakcjonizmu symbolicznego. Jest stosowana w socjologii dewiacji i przestępczości. Opiera się na założeniu, że samo zachowanie nie jest obiektywnie pozytywne lub negatywne, lecz staje się dewiacyjnym lub normalnym, gdy za takie zostaje uznane przez społeczeństwo. Publiczne naznaczanie, zwłaszcza przez zastosowanie kategorii negatywnych (np. etykieta oskarżonego, więźnia, chorego psychicznie, zbrodniarza wojennego²³) funkcjonuje jako samospełniająca się przepowiednia. Zatem ciągłe sugerowanie istnienia określonego stygmatu czy zestawu stygmatów modyfikuje samoocenę i prowadzi do samonaznaczenia. Środowisko społeczne natomiast potwierdza istnienie tego stanu rzeczy, ugruntowuje go, a niejednokrotnie czynnie wspiera. W rezultacie jednostka zaczyna zachowywać się w sposób zgodny z przypisaną etykietą, potwierdzając społeczną definicję jej zachowania²⁴. Uzyskanie etykiety bardzo często wiąże się z poczuciem poniżenia, odrzucenia, zepchnięcia danej osoby na margines życia społecznego. W ten sposób może ujawnić się szczególna bezradność człowieka cierpiącego, który znalazł się w sytuacji granicznej²⁵.

¹⁹ Zob. P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, Kraków 1992; P. Ricoeur, *Zło. Wyzwanie rzucone filozofii i teologii*, Warszawa 1992, <http://hamlet.edu.pl/ricoeur-cierpienie> (26 IV 2021).

²⁰ Zob. Ch. West, *The Karpman Drama Triangle Explained*, London 2020.

²¹ S. Kita, *Trójkąt dramatyczny Karpmana* „Niebieska Linia” 2018, nr 4/117, s. 3-5.

²² Teoria naznaczenia społecznego, teoria labelingu – w socjologii i psychologii społecznej koncepcja analizująca przypisywanie pozytywnych lub negatywnych charakterystyk (etykiet) określonym zachowaniom, jednostkom lub grupom. Zob. E. Goffman, *Stigma: notes on the management of a spoiled identity*, New York 1963; E. Czykwin, *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.

²³ Zob. S. Drakulić, *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy*, Warszawa 2006.

²⁴ *Teoria naznaczenia społecznego*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/teoria-naznaczenia-spoecznego;3946340.html> (27 IV 2021).

²⁵ Sytuacje graniczne – filoz. krańcowe doświadczenia i przeżycia (cierpienie, śmierć, wina, walka), które ze względu na ich osobisty charakter i niemożliwość zastępstwa przez innych „rozsjaśniają” ludzką egzystencję (sytuacje graniczne stawiają człowieka w prawdzie wobec samego siebie); termin spopularyzowany przez K. Jaspersa, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/sytuacje-graniczne;3982244.html> (26 IV 2021).

Ludzie znajdujący się w sytuacji granicznej, której towarzyszy doświadczenie cierpienia, reagują w różny sposób. Zazwyczaj popadają w depresję, apatię i wycofują się z życia rodzinnego, towarzyskiego, zawodowego czy publicznego. Istnieją jednak i takie skrajne postawy, w których ludzie doświadczający traumy w późniejszym okresie poddają się czynnościom hedonistycznym, szukając w pustej i taniej rozrywce ukojenia lub uśmierzenia psychicznego i duchowego cierpienia. Ponadto cierpiący człowiek może, zdaniem P. Ricoeura wpaść w pułapkę moralizmu albo doloryzmu²⁶.

Moralizm poszukuje związków między cierpieniem a winą cierpiącego, zaś doloryzm polega na znajdowaniu upodobania w cierpieniu i może osiągnąć punkt kulminacyjny w mesjańskiej idei bycia wybranym do cierpienia. G.W. Leibniz poniekąd popiera ten nurt myślenia o cierpieniu. Filozof stawia tezę, że cierpienie prowadzi do doskonałości, uczy prawdy o życiu, oczyszcza duszę oraz niszczy zło moralne (P. Teilhard de Chardin)²⁷. Ponadto pozwala człowiekowi zdobyć świadomość siebie i doświadczyć własnej odrębności oraz uczy poznawania swoich granic (M. de Unamuno). Co więcej, cierpienie łączy ludzi oraz tworzy więzi (J. Patočka), a także uczy współczucia dla innych cierpiących (H. Elzenberg)²⁸. Odczuwanie cierpienia wiąże się ze zwiększoną odpowiedzialnością za innych (A. Schweitzer) oraz kruszy w człowieku zarozumiałość i pychę, poszerza horyzonty życia (Elzenberg). Zdaniem Józefa Tischera cierpienie jest próbą człowieczeństwa.

Nie można jednoznacznie zdefiniować i wyjaśnić zarówno istoty, jak i sensu bólu i cierpienia. Ludzkość od zarania dziejów szuka odpowiedzi na pytania związane z obecnością tych przykrych doznań, lecz żadna z opracowanych teorii czy ideologii nie podaje konstruktywnych, logicznych i uniwersalnych źródeł cierpienia. Jego fenomen nadal pozostaje wielką tajemnicą.

Teoria o cierpiącym człowieku Zvonimira Separovića

Bałkański prawnik Zvonimir Separović identyfikuje wiktymologię²⁹ jako naukę o cierpiącym człowieku. Jak dowodzą przytoczone powyżej rozważania, zjawisko cierpienia badane jest z różnych punktów widzenia. Według powszechnej wiedzy

²⁶ Doloryzm (łac. *dolor* – ból, cierpienie) to prąd w sztuce średniowiecza, obecny zwłaszcza w XIV i XV w., eksponujący kult Męki Pańskiej i Matki Boskiej Bolesnej.

²⁷ T. Gadacz, *Cierpienie, op.cit.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ Wiktymologia – dziedzina kryminologii zajmująca się ofiarami przestępstw oraz badaniem ich roli w genezie przestępstwa, zwłaszcza ustaleniem czynników tworzących podatność na stanie się ofiarą przestępstwa (predestynacja wiktymologiczna) oraz metod zapobiegania temu. Zob. E. Bieńkowska, *Wiktymologia*, Warszawa 2018.

cierpienie to stan fizycznego bądź psychicznego bólu, wiążącego się z doświadczeniem negatywnych emocji, takich jak smutek, lęk, żal czy poczucie krzywdy³⁰. J. Kozielecki podaje następującą definicję tego stanu: „cierpienie jest negatywnym stanem emocjonalnym, który destrukcyjnie wpływa na osobowość człowieka i obniża poziom jego funkcjonowania. Ten stan emocjonalny można sprowadzić do głębokiej, skrajnej przykrości trwającej na ogół dłuższy czas”³¹.

Kwestię cierpienia można dostrzec niemal we wszystkich traktatach filozoficznych.

Często jest to wątek, który stanowi ogniwo argumentacji teologicznej czy epistemologicznej, często uwagi o cierpieniu wplecione są w rozważania o naturze, o uczuciach, o ludzkiej godności czy o sprawiedliwości. Refleksje na temat bólu znajdujemy u Platona, u starożytnych eudajmonistów, u stoików, w judeochrześcijaństwie, u Kanta, Hegła, Schopenhauera, Nietzschego, u Schelera, w utylitaryzmie czy u pesymistycznie nastawionych egzystencjalistów³².

Zjawisko cierpienia było także przedmiotem badań E. Fromma, który utożsamiał je z nieszczęściem, przejawiającym się w zmniejszeniu witalności, intensywności odczuwania, myślenia i produktywności³³. S. Freud zaś w dziele pod tytułem *Kultura jako źródło cierpienia* wymienia trzy źródła tego stanu: potęgę natury, kruchość ciała człowieka i niedoskonałość struktur organizacyjnych. Stwierdza, że „wszystko, za pomocą czego staramy się obronić przed groźbą cierpienia, należy właśnie do tejże kultury”³⁴. Kultura może zatem zarówno skutecznie bronić przed cierpieniem, jak i być źródłem jego powstawania, utrwalania i powielania, a także po prostu kłamstwa³⁵. Jest to szczególnie widoczne podczas konfliktów zbrojnych, kiedy wrogie obozy zaczynają spór o wartości kulturowe i „licytują się”, która z grup doświadczyła podczas wojny większego cierpienia. Niezależnie od okoliczności długotrwałe cierpienie doprowadza do sytuacji skrajnych, „w których wszystkie sądy rozumu muszą zostać zawieszane, w których nie ma miejsca na logos. Takich, w jakich człowiek ma święte prawo upaść, gdyż tak ciężkie jest cierpienie, które spadło na jego ramiona. Nie obowiązują one osoby poddanej strasznym torturom, ośpiącej ze strachu i całkowicie samotnej. Nie dotyczą nikogo, kto trafił do obozu zagłady”³⁶. Inaczej mówiąc, „człowiek jest

³⁰ M. Ickiewicz-Sawicka, *Serbsko-albański...*, s. 62-63.

³¹ J. Makselon, *Psychologiczne aspekty cierpienia*, „Symposium” 2000, nr 4/2(7), s. 71-83.

³² J. Górnicka, *Wartość cierpienia*, „Etyka” 1999, nr 32, s. 142.

³³ J. Makselon, *Psychologiczne aspekty...*, s. 24.

³⁴ S. Freud, *Kultura jako źródło cierpienia*, Warszawa 2014

³⁵ Zob. D. Ugresic, *Kultura kłamstwa*, Wołowiec 2006.

³⁶ J. Tokarski, *Ludzka miara cierpienia*, <https://www miesiecznik.znak.com.pl/pawel-spiewak-wieczny-hiob-recenzja/> (29 IV 2021).

istotą skończoną, a to oznacza również, że istnieje tylko pewne kwantum bólu i przerażenia, które jest w stanie wytrzymać. Gdy te zostają przekroczone, rozum, z jego skłonnością do tworzenia norm postępowania oraz osądzania ludzkich uczynków, musi zamilknąć. Poza ową granicą jedyną mądrością jest współczucie. Współczucie milczące, bez słów pocieszenia – również ze strony Boga³⁷.

Koncepcja Z. Separowicia stanowi niebywale cenny wkład w rozwój badań nad poszukiwaniem skutecznych rozwiązań dotyczących istoty cierpienia, także w kontekście wiktymologii.

Syndrom stresu pourazowego (PTSD) – prezentacja zjawiska

Głębokie przeżycia towarzyszące człowiekowi po doznaniu traumy były już opisywane w starożytności (np. w *Odysei* Homera); następnie tego rodzaju wątki pojawiły się u W. Szekspira i Ch. Dickensa³⁸. Natomiast pierwsze naukowe opracowania poświęcone opisywanemu syndromowi zostały zapoczątkowane dopiero pod koniec XIX w. i dotyczyły następstw wojny secesyjnej. Badania nad istotą posttraumatycznych reakcji kontynuowano dopiero po pierwszej wojnie światowej. Pokłosem tych badań było wprowadzenie do ustawodawstwa niemieckiego prawa do rekompensaty za obrażenia doznane w wyniku działań wojennych. Jednak prawo to budziło sprzeciw ze względu na społeczne postrzeganie ocalałych ofiar konfliktów zbrojnych. Istniało wówczas powszechne przekonanie, że ludzie ci wykazują niedostatki charakteru, są słabi psychicznie lub wręcz symulują objawy traumy w celu wyłudzenia odszkodowania. Nerwicę wojenną traktowano wówczas jako chorobę woli i leczono za pomocą bolesnych ćwiczeń fizycznych. Stosowano też działania dyscyplinujące (zadawanie bólu za pomocą urządzeń elektrycznych z równoczesnym wykrzykiwaniem pod adresem pacjenta rozkazów i upomnień). Utworzono również pejoratywną nazwę diagnostyczną „nerwica roszczeniowa”. Zdaniem niemieckiego psychiatry i neurologa, K. Boenhoefera, pacjenci z rozpoznaniem nerwicy traumatycznej mieli wrodzoną słabość wyzwalaną przez możliwość uzyskania odszkodowania³⁹. Zjawisko to badał także T. Fournier, umieszczając je w kontekście fałszywej pamięci. Wynikiem dokonanej obserwacji było utworzenie terminu „pseudologia phantastica” jako symulacji

³⁷ *Ibidem*; P. Śpiewak, *Wieczny Hiob*, Warszawa 2018, s. 218.

³⁸ B. Borys, *Psychiczne następstwa wydarzeń i sytuacji ekstremalnych: ich ocena oraz formy pomocy*, Gdańsk 2002; M. Lis-Turlejska, *Stres traumatyczny: występowanie, następstwa, terapia*, Warszawa 2002.

³⁹ A. Cebella, I. Łucka, *Zespół stresu pourazowego – rozumienie i leczenie*, „Psychiatria” 2007, t. 4, nr 3, s. 128-137.

oraz postawy roszczeniowej⁴⁰. P. Janet natomiast sformułował systematyczną teorię psychologiczną dotyczącą leczenia zaburzeń pourazowych. Jej twórca stwierdził, że centralnym problemem następstwa przeżytej traumy pozostaje niezdolność do zintegrowania traumatycznych wspomnień⁴¹.

Kolejnych doświadczeń w badaniu stresu pourazowego dostarczyły bolesne wydarzenia drugiej wojny światowej⁴². Wyjątkowy wkład w tego rodzaju obserwacje naukowe wnieśli polscy badacze: A. Kępiński i A. Szymusik, którzy dokonali eksploracji w środowisku kilkutysięcznej grupy byłych więźniów obozów koncentracyjnych. Wynikiem przeprowadzonych badań było stworzenie katalogu negatywnych następstw związanych z przymusowym pobytem w tego rodzaju obozach. Zyskał on nazwę „syndromu obozu koncentracyjnego”. Jego konsekwencje to: lęk, niepokój ruchowy, nadmierna pobudliwość, problemy ze snem, koszmary nocne, fobie i nieustanne wspomnianie doświadczeń związanych z torturami i prześladowaniem⁴³. Cechy charakteryzujące ludzi, którzy doznali urazów psychofizycznych, określono terminem „astenii postępującej”, „poobozowej” lub „zespołem obozu koncentracyjnego” (KZ-syndrom)⁴⁴. Wśród polskich badaczy problematyka ta była po raz pierwszy podjęta przez A. Kępińskiego, który zaobserwował, że potencjalni respondenci niechętnie i z dużymi oporami przystępowali do badań w obawie przed powtórny uruchomieniem przeżytej traumy. Jednocześnie Kępiński wraz z zespołem zwrócił uwagę na wyjątkowo silne urazy psychiczne, znacznie przekraczające przeciętne doświadczenia jednostki⁴⁵.

Pionierską koncepcję w diagnostyce ekstremalnych reakcji stresowych zaproponował M.J. Horowitz. Opisowała ona szereg afektów niedostosowanych do systemów poznawczych jednostki w sytuacji, gdy uraz, którego doznała, mieścił się poza skalą normalnego doświadczenia⁴⁶. W związku z tym w 1980 r. Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne wprowadziło do klasyfikacji *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Third Edition* (DSM-III) nową jednostkę chorobową – zaburzenie po stresie traumatycznym. Jednocześnie uznano, że niniejszy syndrom definiuje istotę poczucia zagrożenia życia oraz bezradność ofiary w mechanizmie powstawania zaburzenia. Natomiast Światowa Organizacja

⁴⁰ Zob. B. Borys, *Psychiczne następstwa...*

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Zob. J. Heitzman, *Reakcja na ciężki stres i zaburzenia adaptacyjne*, [w:] *Psychiatria*, A. Bilikiewicz (red.), t. 2, Wrocław 2002.

⁴³ A. Cebella, I. Łucka, *Zespół stresu...*, s. 128-137.

⁴⁴ A. Kępiński, *Tzw. „KZ-syndrom”. Próba syntezy*, „Przegląd Lekarski” 1970, nr 26(1), s. 18-23.

⁴⁵ Idem, *Oświęcimskie refleksje psychiatry*, „Przegląd Lekarski” 1964, nr 20(1), s. 7-9. Zob. K. Rutkowski, E. Dembińska, *Powojenne badania stresu pourazowego w Krakowie. Część I. Badania do 1989 roku*, http://psychiatriapolska.pl/uploads/onlinefirst/Rutkowski_PsychiatrPol-OnlineFirstNr21.pdf (5 V 2021).

⁴⁶ Zob. J. Heitzman, *Reakcja na ciężki stres...*

Zdrowia wprowadziła do Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób (ICD, *International Classification of Diseases*⁴⁷) terminy „ostra reakcja na stres” oraz „reakcja przystosowawcza”. W 1992 r. zaś WHO zdefiniowała w ICD-10 rozpoznanie zespołu objawów pourazowych, podobnie do klasyfikacji DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)⁴⁸.

PTSD oraz inne negatywne następstwa postjugosłowiańskich konfliktów zbrojnych – raport z badań terenowych

Odpowiednie badania terenowe na terytorium Serbii i Czarnogóry zostały poprzedzone badaniami pilotażowymi (czerwiec 2014), które wyraźnie wskazały, że istnieje potrzeba zidentyfikowania i opisanego negatywnych następstw ostatnich jugosłowiańskich konfliktów zbrojnych, zarówno w sferze strat materialnych, jak i w obrębie uszczerbków psychicznych wśród ofiar. Docelowe badania terenowe przeprowadzono kilka lat później (2018-2019) przy pomocy serbskojęzycznych ankierów. Zasadnicza próba badawcza (serbsko-czarnogórska) liczyła 70 przypadków.

Według reguł metodologii badań kryminologicznych⁴⁹ (w szczególności socjologicznych) próba ta stanowi nieznaczny wycinek badanej rzeczywistości i może budzić znaczne zastrzeżenia ze względu na zaprezentowaną liczbę przypadków. Należy zatem wyraźnie zaznaczyć, że podana próba badawcza nie uprawnia do formułowania stanowczych wniosków, ale pokazuje jedynie pewien symboliczny wycinek południowobałkańskiej, postwojennej rzeczywistości. Ponadto, w trakcie wykonywania badań napotkano na poważne problemy związane z dotarciem do respondentów, a tym samym pozyskaniem obszerniejszego materiału badawczego. Dlatego też uznaje się, że zaprezentowana próba badawcza jest wystarczająca, tym bardziej że badania dotyczyły niezwykle drażliwej materii, czyli bolesnych konsekwencji ostatnich postjugosłowiańskich konfliktów.

Zaprezentowane w tej publikacji wyniki badań empirycznych obejmują wyniki badań ilościowych, które zostały zrealizowane przy pomocy następującej techniki badawczej: ankiety skierowanej do dwóch populacji: serbskiej i czarnogórskiej

---

⁴⁷ ICD-10. *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. Opisy kliniczne i wskazówki diagnostyczne*, Kraków–Warszawa 2000.

⁴⁸ Zob. A. Bilikiewicz (red.), *Psychiatria*, Warszawa 1992.

⁴⁹ Badania terenowe dotyczące negatywnych następstw ostatnich postjugosłowiańskich konfliktów były integralną częścią pogłębionych badań kryminologicznych opisanych [w:] M. Ickiewicz-Sawicka, *Serbsko-albański...*

(opracowanej w języku serbskim). Grupa serbska została połączona z grupą czarnogóską, ponieważ przyjęto założenie, że w badaniu będą uczestniczyć wyłącznie osoby identyfikujące się z narodowością, kulturą i religią (prawosławie) serbską. Wykorzystane w badaniach wyrażenie „grupa serbsko-czarnogórska” wskazywało na to, że dokonana analiza materiału badawczego obejmowała jednocześnie geograficzny i polityczny zakres Serbii i Czarnogóry. Podkreślało jednocześnie, że respondenci obu grup identyfikowali się jako etniczni Serbowie⁵⁰.

1. Dane osobopoznawcze badanej grupy

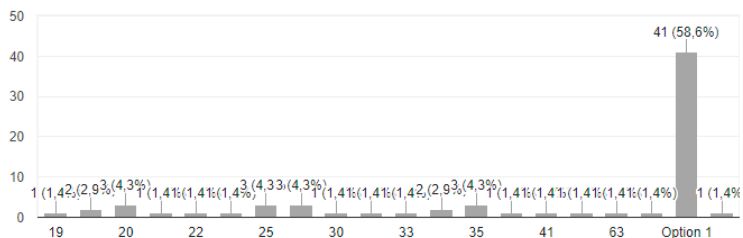
Miejsce badań – spis miejscowości (badanie internetowe)

		bar
		Ариље
		Србија, Златибор
		Србија, Чајетина
	Srbija, Medvedja	република српска, билећ
	Краљево	Niksic
	srbija	niksic, crna gora
	Srbija, Casak	Niksic, Crna Gora
Beograd (16)	Krusevac	Торонто, Канада
Краљево, Србија (2)	Србија, Краљево	Oakville, ON CANADA
Crna Gora, Niksic (2)	Србија, Београд	valjevo, srbija
Никшић (2)	Лешак, Република Србија	Србија, Земун
Берлин (2)	Srbija, Vrbas	Panevo
Crna Gora, Nikšić (2)	Zrenjanin	Nikšić
Србија, Краљево, Краљево	Србија, Ниш, Ниш	NIKŠIĆ
Srbija, Kraljevo	Crna Gora, Podgorica	Beograd, Srbja
Srbija, Kraljevo, Gornji Jarčujak (selo)	Crna Gora Niksic	Beograd, Vožolovac
Srbija, Vranje	Никшић	Црна Гора, Жабљак
Srbija, Medvedja	Црна Гора, Никшић	Beograd,

⁵⁰ *Ibidem*, s. 24.

Wykres nr 1: Wiek

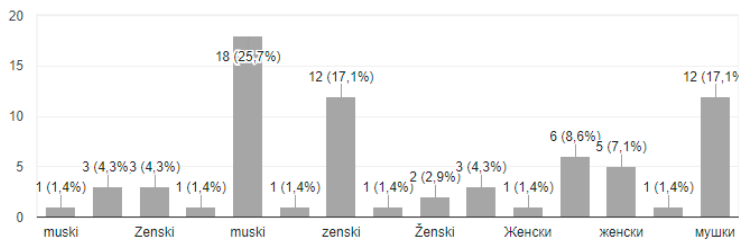
70 odpowiedzi

Wykres nr 2: Płeć

2. Пол

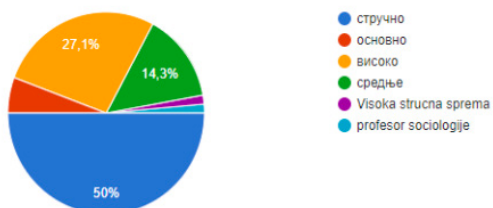
70 odpowiedzi

Wykres nr 3: Wykształcenie

3. Образование

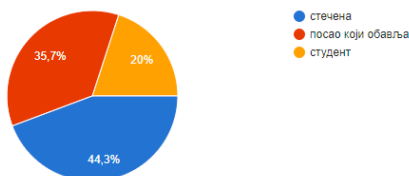
70 odpowiedzi

Wykres nr 4: Zawód

4. Професија

70 одговори

Wykres nr 5: Miejsce zamieszkania (spis miejscowości pokrywa się z miejscem przeprowadzonych badań – badanie internetowe, patrz: s. 219)

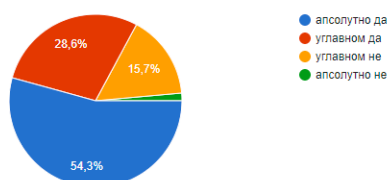
Zaprezentowana powyżej metryczka przedstawia dane osobopoznawcze (wiek, płeć, wykształcenie, zawód oraz miejsce zamieszkania) respondentów uczestniczących w badaniu. Niniejszy materiał badawczy zawiera wyjątkowo zróżnicowany obraz badanej grupy, uwiarygodniając (pomimo niewielkiej liczby respondentów) w ten sposób uzyskane wyniki podjętych analiz. Szczególnie heterogeniczna jest struktura zamieszkania. Jednocześnie zaś podkreśla się, że prezentowane badanie stanowi jedynie wycinek czy też fragment jakże skomplikowanej postjugosłowiańskiej powojennej rzeczywistości.

2. Materialne konsekwencje postjugosłowiańskich konfliktów zbrojnych – relacja z badań terenowych

Wykres nr 6: Czy Twoja ziemia doznała materialnych uszczerbków podczas ostatnich konfliktów zbrojnych?

16. Да ли је твоја земља имала знатне материјалне губитке за време недавних оружаних сукоба:

70 одговори

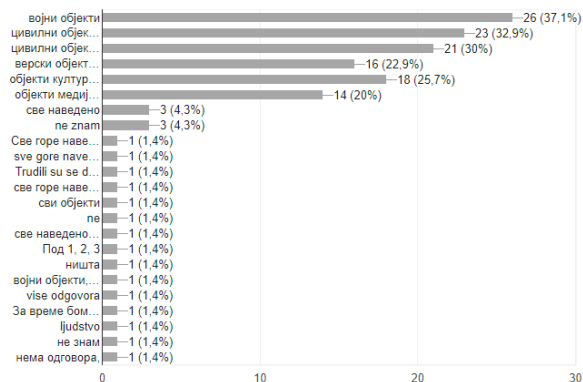

Odpowiedzi: zdecydowanie tak – 54,3%, raczej tak – 28,6%, raczej nie – 15,7%, zdecydowanie nie – 1,4%

Wykres nr 7: Jeśli zaznaczyłeś „tak”, to były to następujące obiekty:

16 а. Ако је одговор "да" наведи да ли су то били:

70 одговори

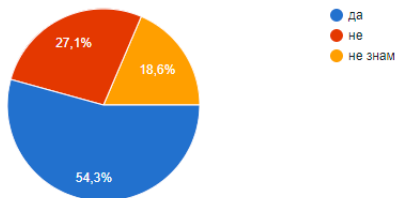

Odpowiedzi (od góry wykresu): obiekty wojskowe (budynki, koszary, magazyny), obiekty cywilne (budynki administracji państwowej, samorządowej, szkoły, przedszkola, szpitale itp.), obiekty cywilne (domy prywatne, sklepy, biura, przedsiębiorstwa, gospodarstwa rolne), obiekty sakralne (cerkwie, kościoły, meczety, kaplice, parafie), obiekty dziedzictwa kulturowego (domy kultury, kina, teatry, galerie sztuki, pomniki itp.), obiekty medialne (radio, telewizja, inne).

Wykres nr 8: Czy w Twojej okolicy doszło do wyżej wymienionych strat?

17. Да ли је у Твојој околини било горе наведених губитака:

70 одговори

Zaprezentowane powyżej wykresy nr 6-8 jednoznacznie wskazują na poważne następstwa i uszkodzenia materialne, które były konsekwencją ostatnich postjugosłowiańskich konfliktów. Według wykresu nr 6 większość badanych zaznaczyła

odpowiedź – „zdecydowanie tak” (54,3%) oraz „raczej tak” (28,6%); według wykresu nr 8 została zaznaczona identyczna liczba odpowiedzi – „zdecydowanie tak” (54,3%), pozostałe dane zaś nieznacznie różniły się w porównaniu do wykresu nr 6, z tym że w tych przypadkach odpowiedź „nie” zaznaczyło 27,1% badanych, zaś opcję „nie wiem” – 18,6%. Zaprezentowane wyniki były zatem wyjątkowo spójne.

Natomiast wykres nr 7 wyraźnie wskazuje, że największy odsetek materialnych strat dotyczył kompleksów wojskowych. W nieco mniejszym stopniu zniszczeniu uległy budynki cywilne (budynki użyteczności publicznej). Trzecią pozycję zaś stanowiły świątynie (głównie cerkwie)⁵¹ oraz budynki związane z kultem religijnym (30%), następnie obiekty kultury (25,7%) oraz szpitale i przychodnie lekarskie (20%). Pozostałe, jednostkowe dane nie były istotne statystycznie.

Dane te bezapelacyjnie wskazują, że serbskojęzyczna ludność (podobnie jak inne jugosłowiańskie nacje) doznała realnych strat materialnych w związku z toczącymi się (w latach 90. XX w.) na tych terenach konfliktami zbrojnymi. W tym okresie zniszczenia na terytorium Federacyjnej Republiki Jugosławii oceniono na 100-120 mld USD⁵², zaś śmierć poniosło wówczas 2416 osób cywilnych.

Biorąc pod uwagę bilans tylko wojny domowej w Chorwacji (z uwzględnieniem kolejnych jej etapów), straty po obu stronach konfliktu wynosiły ok. 10 tys. osób (członkowie sił zbrojnych i cywile), natomiast ok. 3 tys. zostało uznanych za zaginione⁵³. W związku z tym ok. 380 tys. Chorwatów i 120 tys. Serbów wysiedlono i zmuszono do ucieczki⁵⁴.

Kolejne straty przyniosła chorwacka ofensywa o kryptonimie „Burza” w sierpniu 1995 roku. Ta akcja zbrojna dostarczyła wiele przykładów łamania wszelkich zasad prowadzenia wojny. Wypędzonych zostało bądź uciekło kilkaset tysięcy Serbów, kolumny cywilnych uchodźców były bombardowane i ostrzeliwane, żołnierze grabili, palili domostwa, gwałcili serbskie kobiety, rozstrzeliwali schwytanych cywilów. W opuszczonych domostwach pozostali starzy Serbowie, pilnując dobytku. Po zakończeniu walk wielu zostało rozstrzelanych, a ich domy były palone i wysadzane, by uniemożliwić powrót ich mieszkańców⁵⁵.

⁵¹ Zob. M. Ickiewicz-Sawicka, *Kryminologiczne aspekty bezpieczeństwa religijno-konfesyjnego na Bałkanach Zachodnich – współczesne zagrożenia (wybór)*, Białystok 2018.

⁵² J. Odziemkowski, *Międzynarodowe konflikty zbrojne po drugiej wojnie światowej*, Warszawa 2006, s. 341.

⁵³ Zob. R. Zenderowski, *Mieliśmy swój dom, w którym byliśmy szczęśliwi...*, Warszawa 2019; Z. Kuźniar, A. Fronczyk, *Wojna etniczna w byłej Jugosławii – źródła i skutki. Wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” 2013, nr 2 (168), s. 43.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990-2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001, s. 224-226.

Podobne praktyki były stosowane wobec serbskojęzycznej ludności podczas trwającej 78 dni operacji powietrznej NATO w 1999 r. W trakcie nalotów Sojusz, jak podają amerykańskie siły powietrzne, wykonał ok. 38 tys. lotów bojowych, z czego 10 484 miało charakter uderzeniowy. Skutkiem tych działań były poważne straty ekonomiczne kraju, które zdaniem ekonomistów grupy G17 Plus miały wynieść blisko 30 mld USD⁵⁶.

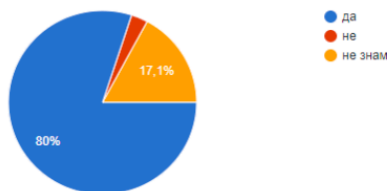
Największych zniszczeń doświadczył Belgrad. Miasto bombardowane było 212 razy od pierwszego dnia wojny, a wśród zachowanych do dziś śladów najbardziej wyróżniają się znajdujące się na ul. Kniazia Michała bliźniacze budynki Jugosłowiańskiego Ministerstwa Obrony i Sztabu Generalnego, wielokrotnie trafione podczas ataków z użyciem rakiet manewrujących w nocy z 27 na 28 kwietnia i ponownie z 7 na 8 maja 1999 roku. Uszkodzone obiekty są obecnie zabezpieczone, tak by móc pełnić funkcję trwałej pamiętki po wojnie⁵⁷.

3. Niematerialne (psychiczne i psychologiczne) konsekwencje postjugosłowiańskich konfliktów zbrojnych – relacja z badań terenowych

Wykres nr 9: Czy w Twojej okolicy zdarzyły się przypadki psychicznych (psychologicznych) następstw ostatnich konfliktów zbrojnych w krajach byłej Jugosławii?

18. Да ли су се у Твојој околини појавили случајеви психичких (психолошких) последица недавних оружаних сукоба на територији бивше Југославије:

70 odpowiedzi

⁵⁶ 17 lat po Allied Force. „Trwale skutki interwencji NATO”, [6 V 2016], <https://www.defence24.pl/17-lat-od-allied-force-trwale-skutki-interwencji-nato> (9 V 2021).

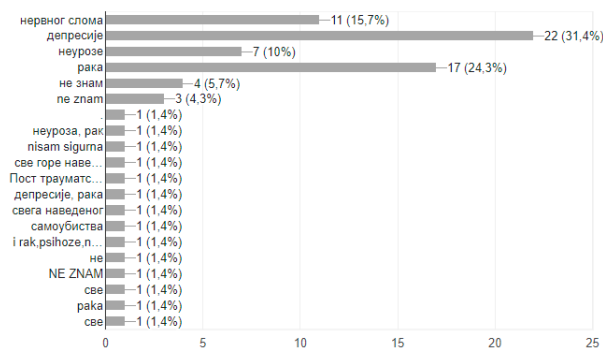
⁵⁷ *Ibidem*.

Wykres nr 10: Jeśli zakreśliłeś odpowiedź „tak” wpisz wypowiedź:

18 а. Уколико је одговор "да" наведи који:

70 одговори

Odpowiedzi (od góry wykresu): zaburzenia nerwowe (15,7%), depresje (31,4%), neurozy (10%), rak (nowotwór) (24,3%), nie wiem (5,7% (cyrylica), nie wiem – 4,3% (łacinnik).

Zaprezentowane powyżej wyniki badań dotyczących psychicznych i psychologicznych negatywnych następstw występujących po konfliktach zbrojnych (PTSD) ukazują wyraźnie, że zjawisko to nie jest rzadkie i dotyka znaczną część ludności przebywającej na terenach objętych starciami. Wyniki niniejszych badań są zbieżne z podobnymi statystykami, ale obejmującymi zdecydowanie większą grupę respondentów.

Projekt „Connect” koordynowany przez Queen Mary and Westfield College na Uniwersytecie Londyńskim (Zjednoczone Królestwo) dotyczył posttraumatycznych doświadczeń wojennych, jakie miały miejsce podczas ostatnich jugosłowiańskich konfliktów zbrojnych. Realizatorzy projektu przebadali 3313 osób pochodzących z pięciu krajów bałkańskich (Bośni i Hercegowiny, Chorwacji, Macedonii, Serbii i Kosowa) dotkniętych traumą wojenną. Badaniem objęto także 854 uchodźców bałkańskich zamieszkujących państwa UE (Włochy, Niemcy i Wielką Brytanię). W ramach inicjatywy podjętej przez naukowców przeanalizowano długoterminowe skutki kliniczne i społeczne potencjalnie traumatycznych zdarzeń wojennych, opisując też wpływ czynników społecznych oraz różnego rodzaju interwencji z zakresu opieki medycznej i społecznej⁵⁸.

⁵⁸ *Components, organization, costs and outcomes of health care and community-based interventions for people with posttraumatic stress following war and conflict in the Balkans*, <https://cordis.europa.eu/article/id/89295-the-stress-connection-of-war/pl> (12 V 2021).

Realizatorzy projektu stwierdzili wysoką częstość występowania chorób psychicznych, zarówno w społecznościach na Bałkanach, jak i wśród badanych uchodźców na Zachodzie. Na Bałkanach odnotowano wskaźniki zaburzeń lękowych na poziomie 33,5% (zakres od 15,6% do 41,8%) oraz wskaźniki zaburzeń nastroju na poziomie 28,3% (zakres od 12,1% do 47,6%). W przypadku uchodźców wskaźniki te wyniosły odpowiednio 43,7% (zakres od 30,3% do 60%) dla zaburzeń lękowych oraz 43,4% (zakres od 30% do 57,4%) dla zaburzeń nastroju⁵⁹. Najczęściej występującymi zaburzeniami były PTSD oraz depresja.

Zarówno w przypadku mieszkańców Bałkanów Zachodnich, jak i uchodźców za czynnik odpowiedzialny za zwiększone wskaźniki zaburzeń lękowych i nastroju uznano traumatyczne przeżycia wojenne⁶⁰. W badaniach pojawiły się też inne czynniki społeczne dotyczące kwestii związanych z powojennymi warunkami życia (np. bezrobocie, poczucie braku akceptacji, nieuregulowany status prawny) oraz multiplikacją zaistniałej traumy wśród poszkodowanych pozostających na trwałe w miejscu konfliktu.

Zaprezentowany projekt „Connect” wzmocnił wiedzę na temat PTSD i pomógł stworzyć ważną europejską sieć badawczą w zakresie stresu pourazowego i tym samym przyczynił się do podniesienia jakości badań psychiatrycznych w krajach bałkańskich.

Kolejny przykładowy projekt badania poziomu stresu pourazowego został zrealizowany w ciągu dwóch miesięcy (lipiec–sierpień 2002) na terenie Republiki Serbii. Pierwszy z nich został przeprowadzony w belgradzkim szpitalu uniwersyteckim, drugi w serbskiej enklawie (w miejscowości Laplje Selo – Kosowo). Badani respondenci wypełnili kwestionariusz PTSD (Harvard Trauma Questionnaire) oraz przeszli badanie poziomu depresji przy użyciu Center for Epidemiologic Studies Depression Scale⁶¹. Analiza dotyczyła zdarzeń, jakie miały miejsce podczas nalotów NATO w 1999 r.

Badaniu zostało poddanych 562 respondentów (310 pochodziło z Belgradu, a 252 z miejscowości Laplje Selo). Struktura płci kształtowała się następująco: 43% – kobiety, 57% – mężczyźni. Średni wiek badanych wynosił 37,6 (SD = 13,4)⁶². W badaniu u 73 osób (13%) stwierdzono PTSD, zaś u 272 osób (49,2%) objawy depresji. Natomiast 66% respondentów wykazywało oba symptomy (PTSD i depresję). W oddzielnych wielowymiarowych modelach regresji logistycznej predyktorami PTSD były status uchodźcy i miejsce zamieszkania w Laplje Selo,

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ B.D. Nelson, W.G. Fernandez, S. Galea, S. Sisco, K. Dierberg, G. Subaric Gorgieva, A.K. Nandi, J. Ahern, M. Mitrović, M. VanRooyen, D. Vlahov, *War-related psychological sequelae among emergency department patients in the former Republic of Yugoslavia*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC425605/> (13 V 2021).

⁶² *Ibidem*.

zaś predyktorami depresji – starszy wiek, aktualne bezrobocie i niższe wsparcie społeczne⁶³.

Trzy lata po wojnie (konkretnie po bombardowaniach NATO) objawy zespołu stresu pourazowego i głębokiej depresji w Serbii nadal stanowiły poważny problem dla zdrowia publicznego, szczególnie wśród uchodźców, osób dotkniętych późniejszą niestabilnością ekonomiczną oraz mieszkających na peryferiach (wiejskie obszary).

Wnioski

Podsumowując zaprezentowane w tekście zarówno teoretyczne, jak i empiryczne rozważania na temat bólu, cierpienia oraz PTSD (zespołu stresu pourazowego) należy wyraźnie stwierdzić, że zjawisko to zarejestrowano wśród 30 do 50% ofiar konfliktów zbrojnych.

Istotny punkt teoretycznej refleksji badawczej zawartej w tekście stanowiła charakterystyka takich pojęć, jak: ból, cierpienie i strata w kontekście filozofii, socjologii czy kryminologii (koncepcja o cierpiącym człowieku Zvonimira Seprovića). Analiza dotyczyła także swoistego mechanizmu zależności pomiędzy ofiarami i sprawcami, w którym relacja ta była oparta na lęku, który z kolei był wewnętrznym generatorem postępowania osób wykazujących syndrom PTSD i inne negatywne następstwa konfliktów zbrojnych.

Nierzadko też zespół stresu pourazowego obciążał psychicznie nie tylko pojedyncze osoby, lecz także wpływał na funkcjonowanie najbliższego otoczenia (rodziny, dzielnicy, miasta, regionu, a nawet narodu czy szerzej państwa), konserwując ten traumatyczny obraz na lata, a nawet dekady. Potęgował zatem straty materialne, a także ból i cierpienie w kontekście psychicznym. Generalnie rzecz biorąc, następstwa urazów wojennych są widoczne praktycznie we wszystkich częściach byłej Jugosławii, przypominając światu, że historia ludzkiej nienawiści bynajmniej nie kończy się, ale... jedynie zmienia miejsce bytowania.

---

⁶³ *Ibidem.*

Abstract

Magdalena Ickiewicz-Sawicka

„Landscape after battle” – selected negative (criminological) consequences of the recent conflict in the Western Balkans. Field research report

The article deals with the selected antagonistic consequences of the recent Yugoslav civil wars (the Serbo-Croatian civil war, the civil war in Bosnia and the war for Kosovo). The text is the result of field studies carried out in 2014 (pilot studies) – 2019 (specific studies) in Serbia and Montenegro. The main topic showed the material and immaterial (psychological and psychological) effects of the civil war in the form of various negative experiences: traumatic experiences (occurrence of the PTSD syndrome) and material (economic) losses. The aim of the study illustrated the complex relations and phenomena from the perspective of Serbs and Montenegrins, who undoubtedly suffered during the last conflicts in the Western Balkan countries.

Obviously, this is not a comprehensive analysis, but only a small fragment of this intricate, difficult and above all painful post-war and post-Yugoslav reality of the great powers, entangled in international, soulless international politics, and the Balkan inhabitants of southern Europe.

Keywords: suffering, pain, PTSD, post-traumatic stress disorder, trauma, insidious trauma, field research, Serbia, Montenegro, post-Yugoslavia

References

- Bieńkowska, E., *Wiktymologia*, Warszawa 2018.
- Bilikiewicz, A. (ed.), *Psychiatria*, Warszawa 1992.
- Borys, B., *Psychiczne następstwa wydarzeń i sytuacji ekstremalnych: ich ocena oraz formy pomocy*, Gdańsk 2002.
- Cebella, A., Łucka, I., *Zespół stresu pourazowego – rozumienie i leczenie*, „Psychiatria” 1997, t. 4, nr 3.
- Components, organization, costs and outcomes of health care and community-based interventions for people with posttraumatic stress following war and conflict in the Balkans.*
- Czykwin, E., *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.
- Dehner, R., Dehner, U., *W co oni grają. Manipulacje w codziennym życiu*, Warszawa 2009.

- Drakulić, S., *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy*, Warszawa 2006.
- Freud, Z., *Kultura jako źródło cierpień*, Warszawa 2014.
- Gadacz, T., *Cierpienie*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/cierpienie;4007881.html>.
- Ghesquiere, H., *Sarajewo. Rany są zbyt głębokie*, Kraków 2017.
- Goffman, E., *Stigma: notes on the management of a spoiled identity*, New York 1963.
- Górnicka, J., *Wartość cierpienia*, „Etyka” 1999, nr 32, s. 142.
- Haman, J., *Gry wokół nas. Socjolog i teoria gier*, Warszawa 2014.
- Heitzman, J., *Reakcja na ciężki stres i zaburzenia adaptacyjne*, [in:] *Psychiatria*, t. 2, A. Bilikiewicz (ed.), Wrocław 2002.
- Hładij, A., *17 lat od Allied Force. „Trwale skutki” interwencji NATO*, <https://www.defence24.pl/17-lat-od-allied-force-trwale-skutki-interwencji-nato>, <https://cordis.europa.eu/article/id/89295-the-stress-connection-of-war/pl>.
- Ickiewicz-Sawicka, M., *Kryminologiczne aspekty bezpieczeństwa religijno-konfesyjnego na Bałkanach Zachodnich – współczesne zagrożenia (wybór)*, Białystok 2018.
- Ickiewicz-Sawicka, M., *Serbsko-albański konflikt o Kosowo*, Białystok 2019.
- Jaspers, K., *Filozofia egzystencji. Wybór pism*, Warszawa 1990.
- Kępiński, A., *Oświęcimskie refleksje psychiatry*, „Przegląd Lekarski” 1964, nr 20(1).
- Kępiński, A., *Tzw. „KZ-syndrom”. Próba syntezy*, „Przegląd Lekarski” 1970, nr 26(1).
- Kita, S., *Trójkąt dramatyczny Karpmana*, „Niebieska Linia” 2018, nr 4.
- Kuczyński, M., *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990-2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001.
- Kuźniar, Z., Fronczyk, A., *Wojna etniczna w byłej Jugosławii – źródła i skutki. Wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” 2013, nr 2(168).
- Lewis, C.S., *Problem cierpienia*, Katowice 1996.
- Lis-Turlejska, M., *Stres traumatyczny: występowanie, następstwa, terapia*, Warszawa 2002.
- Magini, M., *Jakby nikogo nie było*, Poznań 2016.
- Makselon, J., *Psychologiczne aspekty cierpienia*, „Symposium” 2000, nr 4/2(7).
- Nelson, B.D., Fernandez, W.G., Galea, S., Sisco, S., Dierberg, K., Subaric Gorgieva, G., Nandi, K.A., Ahern, J., Mitrović, M., VanRooyen, M., Vlahov, D., *War-related psychological sequelae among emergency department patients in the former Republic of Yugoslavia*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC425605/>.
- Odziemkowski, J., *Międzynarodowe konflikty zbrojne po drugiej wojnie światowej*, Warszawa 2006.
- Popiel, A., Pragłowska, E., *Psychopatologia reakcji na traumatyczne wydarzenia*, [in:] *Konsekwencje psychiczne traumy: uwarunkowania i terapia*, J. Strelau, B. Zawadzki, M. Kaczmarek (eds.), Warszawa 2009.
- Ricoeur, P., *Filozofia osoby*, Kraków 1992.

- Ricoeur, P., *Zło. Wyzwanie rzucone filozofii i teologii*, Warszawa 1992, <http://hamlet.edu.pl/ricoeur-cierpienie>.
- Rutkowski, K., Dembińska, E., *Powojenne badania stresu pourazowego w Krakowie. Część I. Badania do 1989 roku*, http://psychiatriapolska.pl/uploads/onlinefirst/Rutkowski_PsychiatrPolOnlineFirstNr21.pdf.
- Schopenhauer, A., *Świat jako wola i przedstawienie*, t. 1, Warszawa 1994.
- Straffin, P.D., *Teoria gier*, Warszawa 2001.
- Suljagić, E., *Pocztówki z grobu*, Wołowiec 2007.
- Sytuacje graniczne*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/sytuacje-graniczne;3982-244.html>.
- Śpiewak, P., *Wieczny Hiob*, Warszawa 2018.
- Teoria gier*, <https://ideologia.pl/teoria-gier/>.
- Teoria naznaczenia społecznego*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/teoria-naznaczenia-spoecznego;3946340.html>.
- Tochman, W., *Jakbyś kamień jadła*, Wołowiec 2008.
- Tokarski, J., *Ludzka miara cierpienia*, <https://www miesiecznik.znak.com.pl/pawel-spiewak-wieczny-hiob-recenzja/>.
- Ugresic, D., *Kultura kłamstwa*, Wołowiec 2006.
- Vulliamy, E., *Wojna umarła. Niech żyje wojna*, Wołowiec 2016.
- Waldenberg, M., *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003.
- Were, L.S., *Teoria gier w amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych*, Poznań 1982.
- West, Ch., *The Karpman Drama Triangle Explained*, London 2020.

Magdalena Ickiewicz-Sawicka – dr prawa, asystent w Katedrze Ekonomii i Nauk Społecznych w Instytucie Nauk o Zarządzaniu i Jakości Politechniki Białostockiej. ORCID: 0000-0002-1833-3642